

arkitektur

BYGGNAD INTERIÖR PLAN LANDSKAP

1-2006 FEBRUARI

INTE BARA SITTA

Ingrid Sommar tittar på
nyaste kontoren

BÄSTA INTERIÖRERNA

Tegnestuen Vandkunsten, Claesson
Koivisto Rune, Murman Arkitekter

BORTOM YTAN

Index-vinnaren Cameron Sinclair
intervjuad på Arena

DEN FYRKANTIGA MOLNET

Christopher Alexander får en ny chans

BERLUSCONI HÄLSAR PÅ

Om den svenska modellen i Milano

INBLICK:

Lund & Valentin, White
Nyrens, Lund & Slaatto

Svenska modellen i Milano

Text: Jesper Meijling

Modernismens bostadsanläggningar släpper inte sitt grepp om samtidsdebatten, det har bland annat frustrerad fransk förortsungdom visat under hösten. Men kunde dessa byggen ha fått ett helt annat resultat? Frågan skulle kunna ställas till Italiens premiärminister Silvio Berlusconi, hotad av valnederlag i vår men ändå inställd på att en dag få kröna sin udda karriär med att bli sitt lands president. Om hur alltihop började och om följderna av en entusiastisk tur till Skärholmen 1968, berättar Jesper Meijling.

Modernist housing complexes will not let go of contemporary debate, as was demonstrated last autumn, for example, by frustrated French suburban youngsters. But could these projects have had another outcome? That question might be asked of Italian premier Silvio Berlusconi, who, although threatened with electoral defeat this spring, is intent on one day crowning his singular career by becoming his country's president. Jesper Meijling tells us how it all began and describes the consequences of an enthusiastic outing to Skärholmen in 1968.

En sommardag 1970 kommer ett sällskap ut från ankomsthallen på Arlanda och ser sig förundrat kring på den täta skogen innan de beger sig vidare in mot Stockholm.

Det är en grupp unga arkitekter och byggentreprenörer, bland de många som de här åren kommer från utlandet för att studera en samhällsmodell och dess byggprojekt. Just den här gruppen är från Milano, ett litet gäng av tidigare studiekamrater som nu samlats kring ett ungt byggbolag för bostadshus, Edilnord. Företaget har redan

hunnit med några mindre försök i den milanesiska byggboomen, men nu är de i färd med något nytt och mer ambitiöst. Därför är de ivriga att ta del av större projekt och bättre idéer. Den ledande av arkitekterna heter Giancarlo Ragazzi, han har haft bland andra Giò Ponti som lärare. Byggföretagets ledare är också med, den unge affärsjuristen Silvio Berlusconi, starkt engagerad i byggfrågorna, en inspiratör för hela gruppen.

STOCKHOLMSFÖRORTEN FARSTA väcker deras intresse. Med sitt festliga centrum visar den att man kan skapa utrymme både för socialt ansvarstagande och expanderande kommers på samma plats, att det ena inte behöver utesluta det andra. Och att rationellt byggande inte behöver stå i motsats till den välarbetade landskapsplanering som väcker särskilt gruppmedlemmen Berlusconis entusiasm – denne amatörbotaniker noterar beståndet av uppvuxna träd som inte behövt offras för byggprojektet, och inte minst växtplaneringen: verkligt välskött rabatter med tydligt genomtänkta blomningsföljder.

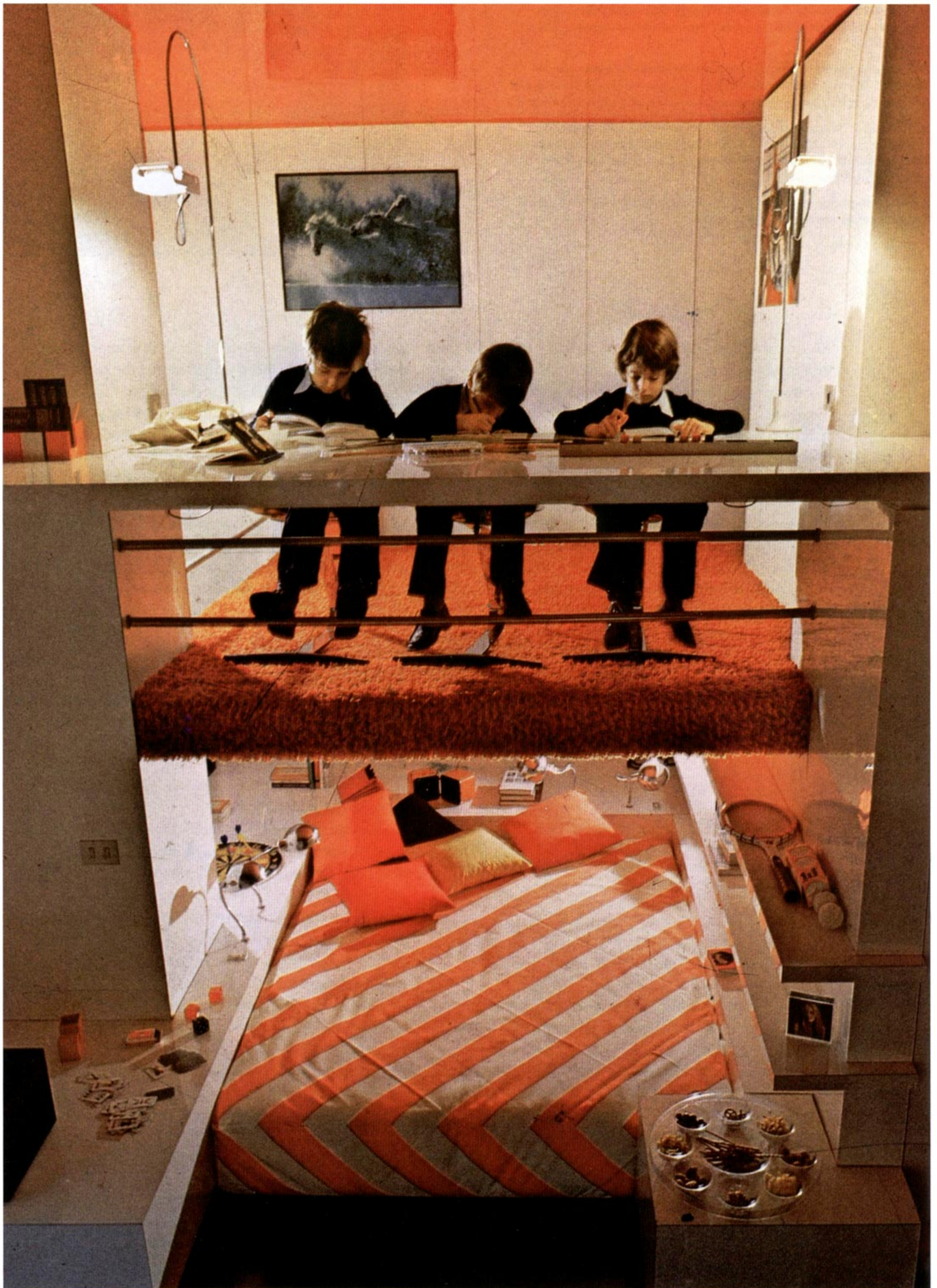
Också det nya Täby triggas diskussioner och entusiasm i gruppen, framförallt den höga ambitionsnivån på underhåll och service – ett modernt projekt som erbjuder långt mer än bara bostadsyta.

Det alldeles nya Skärholmen gör mest intryck. De går uppför höjden, förbi bostadshusen, lekplatserna och över gångbroarna, och tittar ner över centrumanläggningen: den exakta planeringen, tätheten, utbudet – allt finns där, perfekt avvägt i en tydlig komposition, med effektiva transporter som både kommer ända in i anläggningen och sträcker tillgängligheten och kundintresset långt bortom närområdet. Här tvekar man tydligen inte att försöka förändra rörelsemönstren och marknadens utseende.

Intresset för de skandinaviska lösningarna för dem också till Danmark, men det visar sig mindre intressant – för liten skala på exploateringarna, för småskalig bebyggelse.

Giancarlo Ragazzi, Silvio Berlusconi och deras kamrater låter turen gå via några av de kända *new towns* utan-

Till höger. Nordiskt inspirerad uppväxt för barnen i Milano 2. Inredningsförslag till 5-rumslägenhet av laminatproducenten Abet Print. Ur boken »Milano 2 – una città per vivere«.

1. Typiskt bostadshus i Milano 2. Förgrundens gångbana och cykelstig sammanstrålar på typisk bro. Kantstenar med mera i travertin.

2. Plan över Milano 2, norr åt höger. Områdets längsta utsträckning ca 1 400 m. I mitten t v kontorshus, centrum (intill konstgjord sjö) och Sporting Club. Ur boken »Milano 2 – una città per vivere«.

3. Uppslag ur reklamhäftet »Milano 3 – una città per vivere più liberi e più felici«. Marknadsföringen var viktig och vackert förpackad. Rubriken lyder i översättning: »En ny stad som lever inbäddad i grönskan«.

4. Den röda gång- och cykelbron – symbol för områdets trafikala trygghet. Från centrum av Milano 3.

Foto Jesper Meijling (1, 4)

för London – besläktade med stockholmsexemplen i sin tankegång om att skapa nya, alternativa centra i en storstadsregion, så olik det Milano som de själva tycker byggs med skandalöst låga ambitioner: Slentrianmässig spekulation i det gamla stadsområdet och ansvarslösa bit-för-bit-exploateringar längre och längre ut. Inget nytänkande, inga bidrag till några nya centrumfunktioner eller transportlösningar. På hemvägen diskuterar de livligt om hur de med egen kraft kan omsätta det de sett. När planet går ner för landning på Linate passerar de rakt över det som ska bli deras eget nya område – det ligger precis under inflygningskorridoren. Det mesta är ännu inte

byggt, men i mitten står några första hus som visningsobjekt. Lägenhetsförsäljningen går trögt, inte minst på grund av flygbullret.

Fem år senare står Edilnords nya nordiskt inspirerade område fullt utbyggt med 2 600 lägenheter (flertalet med äganderätt) för 10 000 invånare på vad som tidigare varit jordbruksmark i en kommun omedelbart öster om Milano. Lägenheterna säljs billigt för att locka ut folk från innerstaden. Och med en väsentlig skillnad i förhållande till förebilderna i norr: det är developern Silvio Berlusconi och de privata investerarna i företaget Edilnord som står bakom. (Vilka dessa investerare egentligen är, hör till de omdiskuterade kapitlen i Berlusconis biografi.) Ingen offentlig makt eller finansiering är inblandad. Inte ens i

något stadsplaneringsarbete. Det ser ut som om den studerade nordeuropeiska förortsmodellen, senare så kritiserad just för bristande integration med sin omgivning, här får tillfälle att pröva ett liv i konsekvens med sig själv: den får det oberoende som dess planfigur antyder.

BERLUSCONI GER OMRÅDET namnet "Milano 2", det vill säga "ett andra Milano", ett alternativt Milano. Det här är någonting nytt på italiensk mark. Uppmärksamheten kan väntas bli stor, och Edilnord ger ut en påkostad marknadsföringsbok med massor av färguppslag. Boken bär undertiteln *Una città per vivere*, en stad att verkligen leva i, en ny värld för dem som tröttnat på bullret, avgaserna, trängseln och otryggheten inne i det gamla Milano. Likt de stockholmska förebilderna har Edilnord tagit sikte på barnen. De skall ha en trygg uppväxt bland stora grönområden och säkra gångvägar till daghem och skola, avskärmade från hotande trafik. Jag får intrycket att boken vill förklara det privata projektet Milano 2 inför 1970-talets fordrande debattklimat – de väntar sig tydligen misstänksamma reaktioner från politiker och arkitektkolleger, trots de vällovliga målen.

Över ett uppslag visas områdets plan. Bortser man från de italienska förklaringarna, kan man inte omedelbart skilja den från ett svenskt område. Man kan heller inte se att det är ett privat projekt. Byggnadskroppar ligger i svagt böjda längor eller i U-form runt skyddade gårdar, med generösa avstånd mellan sig (grönytan är 85 % av det 70 hektar stora området), allt organiserat i grannskapssystem runt skolor och daghem. Trafiksepareringen är fullständigt genomförd: bilarna kör genomgående på en lägre nivå, på ett fåtal vägar som når vidare direkt in i bostadsgarage i husens källarvåningar. En intressant detalj är att trafiksepareringen till och med noggrant skiljer mellan fotgängare och cyklister, överallt utom på broarna åtskilda av en mittremsa, minst en meter bred, ofta mer. Mitt i området finns ett köpcentrum, arbetsplatser och en idrotts- och fritidsanläggning.

Men bläddrar man fram till nästa uppslag i boken visar sig en ny bild. Eller vi kan säga så här: lämnar man planbetraktandet, och vänder upp projektet till elevation, visar det sig att Milano 2 trots allt skiljer sig från sina förebilder. Lägenheterna är visserligen som i svenska områden staplade i flerfamiljshus. Men de reser sig med

3 4

ett annat uttryck. Marknadsföringsboken förklarar: det är arkitektens avsikt att man ska "känna igen sig" redan när man besöker området första gången. Husen har stora sadeltak med koppardetaljer och en traditionell färgsättning i "lombardiska" ockra och röda toner. Balkongerna är generösa och "klassiskt" utformade. Och det fortsätter på insidan av husen: Lägenheterna är större, bättre utrustade och mer varierade (60 % av dem har minst fyra rum). Det andas representativitet och borgerlighet – husen vänder sig inte mot de boende i någon modernistisk uppfostringsgest. Det finns också andra intressanta skillnader som inte direkt kan upptäckas i planen: idrotts- och fritidsanläggningen är här en *Sporting Club*, inriktad på solbad, tennis och ridning, samt umgänge över god mat och vin. Husens röda färg återkommer i gång- och cykelbroarna, symboler för områdets fysiska trygghet. Men också i allt annat som ögat möter: räcken, belysning, bänkar, skyltar, papperskorgar – allt följer ett designprogram. En del av detaljerna är märkta med Milano 2:s nytecknade logo, en stiliserad variant av det historiska milanesiska vapnet med en orm som slukar ett barn – fast med en fyndig förändring: barnet i gapet är utbytt mot en blomma.

I **DEVELOPERNS OCH ARKITEKTENS** samarbete utvecklas innehållet bakom den visuella identiteten vidare. Berlusconi och Ragazzi engagerar framträdande italienska inredningsfirmor att visa modernt, nordiskt inspirerat kvalitetsboende i en mängd visningslägenheter (inredarna kan konsulteras direkt av lägenhetsköparna). Själva medlemskapet i områdets *Sporting Club* beskrivs som en vital del av Milano 2-konceptet: det inkluderar möjligheten att knyta kontakter och vänskaper under behagliga former.

Berlusconi och Ragazzi tycks se att den nordeuropeiska förortsmodellen bär på outnyttjade möjligheter att styra uttryck, kommunicera, programmera in immateriella värden – och därmed möjligheten att "produktifiera" en stadsbyggnadsmodell och ge den en varumärkesidentitet. En annan intressant möjlighet med den samlade anläggningen är installationer av olika nät. Berlusconi får ytterligare en idé. Han ser till att det i en byggnad invid centrumtorget inrättas en tevestudio, och att televisionskabel dras till alla lägenheter i området.

Marknadsföringsboken om Milano 2 innehåller signerade kommentarer av några mycket kända journalister

och författare, och en av dem skriver att om Milano 2 visar sig fungera, blir uppgiften enorm – då blir det en modell att upprepa på fler platser, Milano 2 blir en prototyp för framtiden.

Duplicerbarhet är en kärnpunkt i den nordeuropeiska förortsmodellen. Den ska effektivt kunna implementera politiska program. För Milano 2 gäller duplicerbarheten i stället en tänkt marknad – förhållandet till det politiska blir ett helt annat. Ett exempel: Flygbullret ovanför Milano 2, som hade varit ett sådant allvarligt problem för projektet, eftersom det sänkte trivselen och därmed priserna i området. I ett större regionalt och politiskt perspektiv finns förstås inget intresse av att ändra situationen – någonstans måste ut- och inflygningskorridorerna läggas, var de än hamnar blir någon störd. Som av en händelse förlägger en stiftelse ett sjukhus alldeles intill Milano 2. Det tilldelas genast högsta klassning av provinsens sjukvårdsmyndigheter, vilket leder till att hela området där Milano 2 ingår får planstadgat skydd mot bullerstörningar – vilket gör att flygkorridorerna plötsligt flyttas utanför Milano 2:s luftrum och i stället läggs över andra bostadsområden. Historien kommer ut till tidningarna, och orsakar indignerade artiklar. Men lägenhetsförsäljningen i Milano 2 tar fart, och prisbilden ändrar sig (vilket får en viss social blandning till följd).

Den "självförsörjande enheten" får göra det bästa möjliga av sig själv och för sina hyresgäster och köpare, utan politiska program. Samtidigt fordrar detta arbetssätt likväl kunskap om och intensiv beröring med det politiska systemet – av allt att döma en viktig läroprocess för Silvio Berlusconi.

MEDAN MILANO 2 håller på att byggas, letar Berlusconi redan fortsättningsmöjligheter. Han bearbetar en borgmästare i en kranskommun på en annan sida av staden, söderut, och bjuder upp honom till det pågående bygget: det här kan också han få i sin kommun! Efter några år är de politiska frågorna lösta och markköpen säkrade. Milano 3 tar fart ungefär samtidigt som Milano 2 är avslutat. Nu går developern Berlusconi och arkitekt Ragazzi vidare: på den marknadsföringsbok som ges ut den här gången har ett tillägg gjorts till titeln *Una città per vivere – più liberi e più felici*. En stad att leva ännu friare och ännu lyckligare i än den förra. Bebyggelsen, som skall fullbor-

1. Detalj av gång- och cykelbro.

2. Plan över Milano 3, norr uppåt. Utsträckning väst-öst ca 1 400 m. I mitten nedan centrum, Sporting Club och konstgjord sjö. I mitten ovan medborgarhus och centralskola. Ur häftet »Milano 3 – una città per vivere più liberi e più felici«.

3. Vaktbil som passerar på gång- och cykelväg i Milano 3.

4. Arkitekt Giancarlo Ragazzi (f 1937). Han har fortfarande sitt kontor i Milano 2. Fotograferad av artikelförfattaren framför områdets konstgjorda sjö, symbol för naturnärlighet.

Foto Jesper Meijling (1, 3, 4)

das först i slutet på 1980-talet, är en storlek större än Milano 2 (cirka 3 300 lgh), även om den följer i grunden samma mönster: "flerfamiljshus i park", omfattande grönområden, grannskapssystem, trafikseparering. Utformningen av husen har vidareutvecklats så att de nu är placerade i kombinationer av L-former, samlade i stjärnor med bilangöringen i stjärnans rymliga innandöme (husens baksidor). Fördelningen mellan hyres- och äganderätt blir nu cirka 50/50, och längs områdets kant tillkommer en krans med radhus. Lägenheterna har blivit ännu generösare, en del har dubbla terrasser, hobbyrum och vinkällare. Designsystemet, stilarådningen och

i efterhand säkerhetens nya och stora betydelse i arbetet med Milano 3. För det första såg man en outnyttjad möjlighet i förortsanläggningens typiska "trädstruktur" (slutenhet, allt under en förvaltning, hierarkiskt uppbyggd infrastruktur och driftkontroll), ungefär som man i Milano 2 sett möjligheten till inbyggt televisionskabelnät. Nu skulle man kunna lägga in också ett särskilt säkerhetssystem. I vaktbyggnaden mitt i området förläggs en *cervello centrale*, en datoriserad övervaknings- och larmcentral. Från den förgrenar sig kablarna vidare ut till larmknappar i samtliga lägenheter. Hjälp kan fås på minuten. En förlängning finns ut till hushållens bilar: garageportfjärrkontrollerna kopplar om till larmcentralen om öppningsknappen hålls inne några sekunder extra.

För det andra insåg Ragazzi nu ett allvarligt misstag med lösningen av trafiksepareringen i Milano 2. Uppdelningen mellan fotgängare och cyklister i två smala, helt åtskilda banor kunde visserligen motiveras med ordning och trivsel i största allmänhet och med att den skyddade mot ett potentiellt missbruk hos de i trafiken svåruppföstrade italienarna, att bilar skulle kunna "sippra in" i icke avsedda zoner – men nu blev den borttagna bilframkomligheten tvärtom en allvarlig svaghet: en utökad bevakning skulle inte kunna komma runt inom området med bil utan att tvingas ut till de avsedda omvägarna. Gång- och cykelbanor i Milano 3 lades därför ihop till en vaktbilsbredd. Fotgängarnas och cyklisternas privilegium i den ideala förortsplaneringen – den fullständiga penetrationen – kom till ny användning.

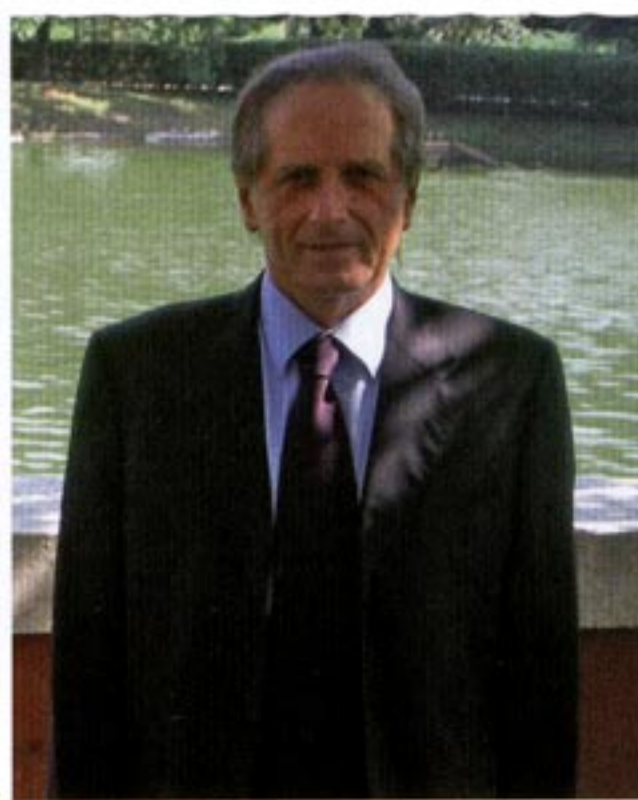
Ett så omfattande säkerhetssystem kräver att det finns en ekonomi som kan betala. Den lilla kranskommun där Milano 3 utgör större delen av invånare och bebyggelse har idag den högsta medelinkomsten i Italien. Invånarna i det på det hela taget arbetsfria området Milano 3 för alltså varje dag in generöst med resurser, från sitt verk samma liv i världen utanför – och det har de gjort utan avbrott sedan området var nytt.

OCKSÅ I SVERIGE byggdes förorterna från början med utgångspunkten att invånarnas sysselsättning kunde tas för given – de arbetskraftstörstande industriekonomierna gick av sig själva. I dag är relationen till det produktiva livet bortom området ofta det sista som kan tas för givet. Att den ekonomiska utvecklingskraften är medvetet

Sporting Club återkommer (kvoten tennisbanor har dock ökat). Milano 3 är i det närmaste oåtkomligt via de vanliga utfartsvägarna från centrala Milano, man måste ta sig hit mycket medvetet. På alla områdets sidor utbreder sig rent jordbruksland. Några år efter att Milano 3 är färdigbyggt inrättar provinsmyndigheten ett större naturskyddsområde i trakten, som hindrar att ytterligare bebyggelse förstör omgivningarna eller kommer för nära Milano 3.

UNDER TIDSRYMDEN MELLAN DE TVÅ projekten Milano 2 och Milano 3 hinner ett helt nytt samhällsfenomen dyka upp: terrorismen. Och därmed en markant ökad efterfrågan på säkerhet. Arkitekten Giancarlo Ragazzi understryker

3 4

bortplanerad ur förortsanläggningen gör situationen hjälplös på många håll i Europa. "Mer resurser" är ett ofta upprepat svar på problemen – det har klang av idéfattigdom och ovilja att ta tag i områdenas själva strukturer. Men kanske är antagandet trots allt riktigt: förortsanläggningarna är och förblir beroende av någon form av ständiga resurstillflöden för att fungera, oavsett förändringsförsöken. Milano 2 och Milano 3 verkar på sitt speciella vis bekräfta tesen – ja, flyter transfusionerna/resurserna in i ett jämnt och tryggt flöde, så fungerar alltsammans. Det gäller bara att resurserna är människans egna, och att de är tillräckliga. Om inte, har det uppstått ett matchningsproblem – försvagade människor som befinner sig i områden byggda enbart för starka.

MAN LETAR FÖRGÄVES efter Berlusconis och Ragazzis projekt i italienska arkitekturhistoriska verk över 1900-talet. De är förmodligen unika genomföranden i Italien av den nordeuropeiska modellen för en välplanerad lägenhetsförort, men de lyser med sin frånvaro vid sidan av mer halvgångna exempel eller, som alternativ, mer avancerade men aldrig realiserade projekt. Också i verkligheten försvinner de ur bilden. Den ekonomiska tillbakagången i slutet av 1970-talet minskar efterfrågan på nya bostäder. Det blir inget Milano 4 eller 5 – än mindre några Roma 2 eller Torino 2. Byggandet har blivit en trög sektor. Men för developern Berlusconi öppnar sig ändå alternativ. Fröet till en ny växtmöjlighet har såtts redan i Milano 2 – något som kan växa snabbare än förortsanläggningar, och med mindre fysiskt motstånd spänna ut en sammanhängande idé över ett mycket större område. Läsaren minns kanske att Berlusconi redan under Milano 2-projektets planeringsskede får idén att förse området med ett kabelnät och en centralantenn. Det finns en inte oviktig formmässig vinst: att slippa en skog av privata antenner, som annars skulle växa över taken. Men utöver det ser Berlusconi framför sig en vidare utveckling av de immateriella värdena: att starta en lokal tevekanal. De första sändningarna äger rum 1974. Kanske är bostadsområdeskanalen redan från början tänkt som steget in till någonting större – kanalens namn, "Telemilano", antyder det.

Berlusconi investerar mera, och redan ett par år senare sänder man från studion i Milano 2 över marknät till hela Milanoområdet. Via liknande lokala kanaler runt om i

landet går bygget vidare. Innan 1970-talet är slut har huvudredaktionen i Milano 2 knutit samman dem till Italiens första rikstäckande privata tevekanal.

EFTER 1980-TALETS MITT är byggandet inte längre kärnan i Berlusconis verksamhet. Arkitekten Ragazzis och developern Berlusconis täta och inspirerade samarbete övergår i ett normaliserat stadium, där arkitektinsatsen kommer mer i efterhand. Det blir bland annat uppdrag att rita flera sändaranläggningar och studios runt om i landet, och också utanför Italien.

En marginell men inte ointressant detalj är att logon som tecknades till Milano 2 så småningom får representera hela Mediaset, moderbolaget i mediaområdet.

Besöker man några av de nordeuropeiska originalområden som Berlusconi och Ragazzi studerade, lär intrycken naturligtvis variera från plats till plats – men de flesta visar nog prov på i alla fall någon förändring, alltifrån icke åtgärdat socialt och fysiskt förfall till ambitiösa försök där man kämpar mot områdestypens förutsättningar med olika medel: justeringar av byggnadernas volym, försök med verksamhetslokaler, experiment med "stads-mässighet", inglasningar.

BLAND DET MEST SLÄENDE med ett besök i Milano 2 och Milano 3 är att de efter trettioåret är fullständigt intakta. Edilnord har dragit sig ur, och ägandet är fördelat på bostadsrättsföreningar och institutioner, men de fortsätter att förvaltas som enheter. Husen ser ut som nya, skötseln är lika pedantisk som vore alltsammans nytt och till visning. Om man avstår från en moralisk eller politisk diskussion kring vems eller vilkas ambitioner som är eller var de riktiga, och låter det stå vid själva områdestypen, kan en möjlig slutsats vara att det är developern Berlusconi och arkitekten Ragazzi som kommer överens med förutsättningarna och därmed undgår besvikelserna.

JESPER MEIJLING

Journalist, medarbetare i Sveriges Radio.